

İstanbul'da Tanzimat sonrası Galata-Şişli hattında Rum cemaati ve eğitim yapılarının arka planı

Pınar ERKAN*, Ayla ÖDEKAN

İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Programı, Ayazağa, İstanbul

Özet

Tanzimat temelinde çok çeşitli sivil hak ve özgürlüklere kavuşan gayrimüslimler içinde Rumlar, Batılı ülkelerle geçmiş yüzyıllara uzanan bağlarını güçlendirmiş, imparatorluk içinde ağırlıklı oranda ticaret ve parayla uğraşan kesim olarak mesleki avantajlarının ve konjonktürün getirdiği fırsatları değerlendirerek ekonomik ve toplumsal alanda parlak bir yükselme elde etmişlerdir. Ticari ilişkilerinin bir yan getirisi olarak Rönesans ve Fransız devriminin yarattığı Batılı yeni dünya anlayışı ve endüstriyel gelişme ile imparatorluk içinde herkesten önce tanışmışlardır. Yeni dünya sistemi içinde kurdukları ilişkilerle Rumlar imparatorluğun başşehirinde önce ekonomik güç elde etmiş, arkasından kendilerine sunulan tarihsel geçmişle geleceği Aydınlanma fikirleri rehberliğinde yorumlayan entelektüel sınıflarını yaratmışlardır. Zenginleşme ve zenginliğin sağladığı olanaklarla ortaya çıkan gayrimüslim burjuvazi, Batıda gördüğü yaşam biçimini yüzyıllardır yaşadığı imparatorluk sınırları içinde, İstanbul'da yaratabilmek için en başta eğitime ağırlık vermiştir. Çağdaş kitlesel eğitimle biçimlendirilecek olan Rum milleti, modern yaşam biçimlerini şehirde yeniden üretecektir. Kentsel bağlamdaki yansımaları ise, Galata-Şişli hattında modern yapı biçimlerinin örneklendiği ilk kentsel prototipin oluşmasına katkılarıdır. Yer aldıkları kentsel doku içerisinde benimsedikleri yeni dünya görüşünü etkili biçimde yansıtmışlar, Avrupai yaşam şeklini mekansal bağlamda ifade ederken devrin batılı fikirlerinden etkilenen yeni dünya ideallerini kendi bakış açıları doğrultusunda mimarlık alanında da yansıtmışlardır. Bu bağlamda işlevine yönelik tasarlanıp inşa edilen eğitim yapıları, mimari dil bağlamında dönemin sözcülüğünü yapan anıtsal binalardandır. Şehrin modernleşmesi ve yeni oluşan kentsel yapılanma içinde dönemin referanslarına temel katkıda bulunan önemli yenilikçi binalar olarak yerlerini almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Azınlıklar, Osmanlı Rumları, gayrimüslim cemaat okulları.

*Yazışmaların yapılacağı yazar: Pınar ERKAN. pinarerkan@yahoo.co.uk; Tel: (535) 357 14 73.

Bu makale, yazar tarafından İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Programı'nda tamamlanmış olan "Tanzimattan cumhuriyete İstanbul Galata-Şişli güzergâhında gayrimüslim cemaat okulları" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır. Makale metni 15.05.2009 tarihinde dergiye ulaştırılmış, 08.07.2009 tarihinde basım kararı alınmıştır. Makale ile ilgili tartışmalar 28.02.2010 tarihine kadar dergiye gönderilmelidir.

The Greek community along Galata-Şişli route in İstanbul during the post-tanzimat period and the background of their educational buildings

Extended abstract

The relations with the Western countries which were increased and intensified rapidly after the Tanzimat Period especially through the second part of the 19th century, educating masses of people became a priority and provided non-Muslims with the means of building a national/ideological/social identity for themselves to be an eligible part of the rising capitalist system in the new era as the new educational ways formed by the Enlightenment ideas worked as a mechanism of social transformation. Thus, along with the Tanzimat reforms guaranteeing individuals their rights to private property, they started to build a new model of urbanization of their own in Galata and Pera region in İstanbul. Pera located just North of Galata became both a residencial area and employment centre specifically for the European diplomatic missions starting from the 16th century onwards while Galata was reserved rather for business and finance characterizing the region as westernized by the co-existence of the Ottoman Greeks, Armenians, Jews and Levantines with the European community. Greeks gaining great economical power from state-lending, commercial and banking activities in the 19th century, Pera became increasingly favorable center of social importance in İstanbul accompanied with the social and economical rise of a Greek middle class. The Greeks were more to make use of new opportunities by the civil rights they were entitled according to the continuous reforms and new legislations during the post-Tanzimat period as they had preceding contacts with the West for establishing business relations with the European countries as traders and dragoman in diplomatic missions etc.. Due to various reasons such as new means of transportation, new types of buildings emerging with new functions like, schools, hospitals, train stations, universities, police stations, barracks, factories, bridges, apartment blocks, clock towers etc. changing the pattern of the daily life with increased standards of living as well as the great conflagrations like in HocaPaşa in the Historical Peninsula as well as Galata and Pera, the Greek, Armenian and Jews are moved from Fener, Balat, Hasköy, Kumkapı and Samatya to the more favoured

areas and different parts of the northern region like Kurtuluş, Feriköy, Şişli, Nişantaşı and Maçka along the route between Galata and Şişli towards the end of the 19th century. The buildings by the Ottoman non-muslim communities had their contributions in the western type of urbanization process in these regions. Along with the gradual Greek Orthodox population flow to the area, the Greek community character became more significant. Historically, generally, education took place in the narthex or in the courtyards of the churches. The Institutional differentiation was to emerge following the Tanzimat period, with the creation of educational institutions expressing a particular character that is serving for a mass education to produce more consciousness of a national identity. Among of all the building types, the educational buildings indicated the changing paradigms with the rising notions in the era, indicating the impacts of the cultural transformation in the building environment. Parallel to the changing state of economical, political and social affairs at the Ottoman Empire following the Tanzimat, they went through a social transformation period which reflected itself directly to the building environment. The upper classes of the Greek Orthodox communities composed of big merchants, state officials and bankers based in İstanbul took the lead to bring a new aspect, a new context to the educational and cultural environment with the means in their power. Thus, the Greek community built their schools for higher education in order to become a well educated and a modern society using European concepts both in teaching programmes and buildings as a strong architectural language. The educational institutions including primary, secondary and higher schools established all through the 19th century were not isolated formations but parts of a larger social, cultural and educational context following the examples in the European countries both ideologically and architectural wise representing and conveying the Enlightenment and modernization ideas gradually forming their own national identity in order to transform the community. These school buildings erected were clearly reflecting the life styles in the era, making a great contribution in the urbanization process in order to state the results of the social and political context created by the Western impact and the new paradigms that the 19th c. brought with.

Keywords: Minorities, Ottoman Greeks, non-Muslims' educational buildings.

Giriş

Galata bölgesi Osmanlı öncesi devirlerden başlayarak daha ziyade bir ticaret merkezi olarak biçimlenmiş ve şehir Osmanlı Devleti'ne geçtikten sonra da Beyoğlu dahil olmak üzere yabancı, Levanten ve gayrimüslim cemaatlerin ağırlıklı yaşadığı yerlerden olmuştur. Tanzimat'ın getirdiği siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimler kapsamında 19. yüzyıl boyunca İstanbul'un tüm bölgelerinde eğitime ve eğitim yapılarına artan oranda önem verilmekle birlikte, bu makalede Galata-Şişli güzergahında 19. yüzyıl sonlarında özellikleri iyice ortaya çıkan kentsel gelişim modelinde, bölgede yaşayan cemaatler içinde Rum cemaati ve eğitim yapılarının arka planı ele alınmıştır.

Rumların Batı ile ilişkileri, Doğu Roma, yani Bizans'ın kuruluşundan itibaren yüzyıllar boyu devam eden Hıristiyanlık içi tüm çatışmalara karşın kesintisiz sürdürülmüş, bu ilişkiler farklı sebeplere dayandırılabilirse bile eğitim, her zaman araç olarak kullanılmıştır.

İstanbul'un II. Mehmet tarafından alınmasından sonra Ortodoks kiliseye imtiyazlar verilerek kendi sistemlerini ve kurumlarını yeni bir yapı içinde devam ettirme olanağı sunulmuştur. Kilise, dini görevlerin yanı sıra Ortodoks halkın eğitim, evlilik, boşanma, miras gibi hukuki meselelerinin sorumluluğunu da yüklendiğinden cemaat içi bir otorite artışı da söz konusudur (Jusdanis, 1998) ancak elbette Osmanlı Devleti'ne tabi bir kilisenin koşulları Bizans devrindekinden farklı olacaktır ve genel anlamda bir güç kaybı kaçınılmazdır. Dolayısıyla Patrikhane'nin ve ruhani kesimin daha az etkin olduğu 300 yıl boyunca Batıdaki Hıristiyan kurumları içinde okullar da Doğudaki Hıristiyan okullarından daha üstündü. Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesinden yana olanlar da, eğitim ve ideolojik destek arayışıyla hep Batı'ya gitmişlerdir.

Ayrıca Katolik kilise, Ortodokslarla ilişkileri iyi tutmak için çeşitli uygulamalar yapmış, örneğin Ortodoksların Papa'ya tabi olmakla birlikte tüm gelenek, ayin ve alışkanlıklarını sürdürebilecekleri bir mezhep üretmiş, bu yolla gerçekten de

yüzyıllar içinde en azından sempatizanlarını yaratmıştır. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında Patrikhanenin Protestan kilisesi ile yakınlaşmasına önlem olarak 1577'de Roma'da açılan *Collegio Greco*, yüksek düzeyde klasik Yunan ve hümanizma etkili eğitimiyle çağdaş Yunan aydınlanma hareketinde etkili olmuş, 16. yüzyılın sonuna kadar İtalya'daki Rumların yanı sıra Yunanistan yarımadası ve İstanbul'dan 125 öğrenciyi burslu okutmuştur (Millas, 2003; Macar, 2002).

Batının 16. yüzyılda antik Yunanistan'ı Avrupa uygarlığının kaynağı olarak görüp övmeye başlaması, Osmanlı İmparatorluğu milletleri arasında Rumların Batıyla ilk ilişkileri kuran, dolayısıyla Aydınlanmacı etkileri ilk yansıtan ve geliştiren millet olması bir diğer önemli noktadır. Çeşitli Avrupa şehirlerinde bu sebeple de Yunan eğitim merkezleri açılmıştır (Tsoucalas, 1977).

Ortodoks cemaatler Rum (19. yüzyıla ait bir kavram olmakla birlikte) milletine dahil ve Patrikhane'ye tabi idiler. Osmanlı Devleti'nde hukuki statü bakımından Ortodoks cemaatlerin en yüksek temsilcisi, İstanbul'daki Patrikhane idi. Cemaatlerin iç idaresi, toplumsal yaşam bazında eğitim, dernekleşme, evlilik kurumu gibi örgütlenmeler patrikhane sorumluluğundaydı. Sayılan uygulamalar Tanzimat devrinde yasal çerçeve kazanmış olmakla birlikte geçmişten gelen pratiklere bağımlı bir süreçte biçimlenmiştir. Her devirde Osmanlı Devleti nezdinde kurumsal bir kimlik kazanmaları açısından tüm bu örgütlenmeler, Patrikhane tarafından onaylanmak durumundadır. Ayrıca Patrikhane, iktidarının devamı için örgütlenmeleri kontrolü altında tutmak ister. Tanzimat'tan önce yıllar boyunca bu anlamda çekişmeler Patrikhane ile Osmanlı Devleti arasında gelişmekten çok Katolik, Protestan ve Ortodoks kiliseleri arasında oluşmuş, ılımlı ilişkileri yürütmek, dengeleri korumak için de çeşitli dönemlerde eğitim ve okullar bir araç olarak kullanılmıştır. Eğitim her devirde, tüm Batılı kiliseler tarafından misyoner etki yaratmak, varlıklarını sürdürmek, ilişki kurmak için kullanılan en temel yollardan biri olagelmıştır. O nedenle, eğitim sistemlerindeki dönüşümlerin, hatta değişimlerin ilk nüvelerinin Av-

rupa uygarlığının kaynağı olma hasebiyle Batı ile hem kültürel hem ekonomik bağ kurabilmiş, ticaret burjuvazisinin ilk geliştiği Rum Ortodoks milletlerinden başlaması şaşırtıcı değildir. İlerleyen zaman içinde cemaatlerin millet olma anlayışı ulus bilincine kayar ve özellikle Rum tüccarlar, aşağıda anlatıldığı şekliyle ulus devleti, ekonomik çıkarlarını koruyacak bir yapı olarak görüp bu bilinçte bir oluşum için eğitimin laikleşmesine çabalarken, Patrikhane zannedilebileceği gibi her zaman bu hareketin yanında olmayacaktır. Aksine, hem *Helenotomanizm* fikrinin gelişmesine bağlı olarak hem de iktidarına karşı tehdit biçiminde algıladığı için bazı gelişmelerin karşısında duracaktır (Eksertzoğlu, 1996; Millas, 2003; Anagnostopulu, 1999).

Dolayısıyla mesele sadece Patrikhane-Osmanlı Devleti ve Rum cemaati-Müslüman cemaat arasındaki ilişkiler ekseninde kalmamıştır. Devletin toplumsal kütesini meydana getiren milletler, bir Osmanlılık anlayışı içinde de evrilerek veya yine Tanzimat devrinde ortaya atılmakla birlikte tamamen güçsüz olmayan bir Osmanlılık kimliğini göz ardı edemeyerek, eğitim alanında da özellikle milliyetçi ideolojilerin gündeme gelmeye başladığı 18. yüzyıl sonlarından başlayarak daha çok eski-yeni, aydınlanmacı-muhafazakar ekseninde ve uluslararası düzeyde çatışmalar yaşamıştır.

Ancak verilen tüm bu örneklere karşın kırılma, toprak imtiyazına dayanan tımar sisteminin bozulmaya başladığı 17. yüzyıla dayanır.

İmparatorluğun ekonomik ve toplumsal düzenini meydana getiren sistem, 15. ve 16. yüzyılın görece bir emniyet ve düzenlilik içinde geçmesini sağlamıştır. 17. yüzyılda baş gösteren ekonomik ve teknolojik değişimler toplumsal yapıyı etkilemiş, statü ve mevki belirlemede yeni kısıtlar ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde giderek kapitalistleşen Batılı ülkelerin nüfuslarının da çoğalmasıyla Osmanlı Devleti ile artan yoğunlukta ticari ilişkiler kurması çok önemli bir faktördür. Osmanlı toplumunu oluşturan zümreler içinde bu zamandan sonra tüccarlar ağırlık kazanmaya başlamışlardır. Tüccar sınıfı yükselişe geçmiştir ve ticari ilişkileri yürüten ana sınıf

Ortodoks Rumlar olup önce servet, ardından Osmanlı bürokrasisi içinde siyasi statü ve Patrikhane üzerinde nüfuz kazanmışlardır. Kazandıkları servet sayesinde çocuklarını eğitim için daha iyi olduğunu düşündükleri Batı ülkelerine göndermiş, aynı zamanda Osmanlı sınırları içinde de okullar kurmuşlardır (Karpas, 1973; Jusdanis, 1998).

Batıda klasik döneme duyulan ilgi, Hıristiyanlık öncesi Yunan dünyasına duyulan merakı da körlüydü. Yunan Aydınlanmasının (*Neo-Hellenic Enlightenment*) en erken temsilcileri, klasik dönem felsefe ve bilimini öğretenler idi. Bu öğretmenlerin aydınlanma fikirlerini teşvik etmeleri, daha sonra Osmanlı topraklarında Rum okulları açılması sürecinde etkili olmuştur (Soldatos, 1989).

Kurulan ticari ilişkilerle birlikte edinilen Batılı yaşam pratiğinin Rumlar üzerinde son derece yaratıcı etkileri olduğu görülür. Ekonomik gelişme, kendi etnik cemaatlerine tarihsel bir geçmiş sunan ve geleceği Aydınlanmanın getirdiği açılımlar doğrultusunda yorumlayan yeni bir entelektüel kesim yaratmıştır. Bu kesim, Batı ülkelerini örnek alınması, hatta taklit edilmesi gereken bir model biçiminde algıyordu. Ticaretle uğraşan kesim Batının genişleyen ekonomisiyle kurdukları ilişkileri, ancak sivilleşmiş bir ulus devlet yapısının üreteceği alan içinde, Osmanlı sistemine ait hiyerarşide adeta ayrılmaz bir birime dönüşmüş kilisenin kapsayıcı kontrolünden bağımsız hareket ederek yürütebileceğini düşünüyordu (Karpas, 1983; Berkes, 1970).

Ulus devlette otorite, millette olduğu gibi Osmanlı bürokrasisi ile kilisede değil, sivillerde olacaktı. Entelektüellerin amacı ilk olarak kilisenin kültürel üretim üzerindeki yargılayıcı yetkisini kaldırmak, sonra da devlette bağlayıcı bir unsur olarak iş görececek seküler bir kültür yaratmaktı (Jusdanis, 1998).

Dış ülkelerle giderek yoğunlaşan ilişkiler kuran tüccarlar bu girişimleri sonucunda ekonomik kazancın yanı sıra Avrupalı kültürel bir pratik ediniyor, bunu da yaşadıkları yere yansıtmak istiyorlardı. Özlemini duydukları Batılı kültüre

ait yaşam biçimini gerçekleştirebilmek için orada takip ettikleri örnekleri memleketlerindeki yapı çevresine uygulayacak, 19. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda belirlemeye başlayan burjuvazi olarak Batı tarzı kentsel dokuyu İstanbul'un yeni gelişen bölgelerinde oluşturmaya gayret edeceklerdi. Bunu öncelikle kültürel kurumlar olmak üzere eğitime destek vererek sağlamışlardır. Yeni oluşan burjuvanın tamamının entelektüel eğilimli olduğu söylenemese de zenginlikleriyle entelektüel çevreyi canlı tutmuş, eğitim hareketlerinin sürekliliğini ve çok sayıda okul açılmasını sağlamışlardır.

Özellikle eğitimle iki temel gereksinimin, kimlik bilinci ile Avrupa'yla temas ve onun gibi olma ihtiyaçlarının karşılanması gereken böyle bir dönemde, eğitimin, reformların ruhuna uygun olarak, hem içeriği hem de taşıyıcıları itibarıyla laik olması gerekiyordu. Bunun da ötesinde Rum eğitimi, sosyoekonomik gerçekliklerin yarattığı yeni işler, yabancı dil öğrenme gerekliliği gibi yeni koşullar çerçevesinde, imparatorluk içinde sayıları hızla artan yabancı okullarla rekabet edebilmek için gerçekçi hedefler barındırmalıydı (Anagnostopulu, 1999).

Tanzimat'tan sonra dinsel önyargılardan bağımsız eğitimin yaygınlaşması temelinde laikleşen eğitimin Rumlar için taşıyıcı kolu İstanbul Helen Filoloji Derneği olmuştur. 1861 yılında kurulan *Ellinikos Filologikos Sillogos Constantinupoleos* (İstanbul Helen Filoloji Cemiyeti) ve kısaca Rum Silloğu diyeceğimiz dernek, çok çeşitli kültürel çalışmalarının yanı sıra bir çok okulun açılmasında öncü rol oynamıştır (Ergin, 1940).

Burada Rum Silloğu'nun üstlendiği rolü anlatabilmek için bir noktayı daha açıklığa kavuşturmak gerekir. 1829'da Yunan milli devletinin kurulması Rumlar için yeni bir kırılma noktası oluşturmuştur. Osmanlı Devleti ile işbirliği içinde olan Patrikhane ve idari alanda söz sahibi Fenerliler denilen kesimin bir bölümü ortaya çıkan yeni ideolojinin karşısında yer almış, 1821 yılına denk düşen Yunan İhtilali ile yeni bir Yunan devleti kurulmasına hiç sıcak bakmamıştır. Yeni ideolojinin sözcüleri de bu muhafazakar

kesimi geleneksel ayrıcalıklara sahip aristokrasi ve ruhban sınıfı olarak algılayıp karşıt düşmüştür. Böyle olmasına rağmen Osmanlı yönetimiyle Patrikhane arası soğumuş, Fenerliler artık voyvodalık ve tercümanlık işlerinde görevlendirilmemişlerdir.

1829 yılında Yunan devletinin kurulmasıyla birlikte ise o zamana kadar Osmanlı tebaasını oluşturan cemaatlerden biri olarak algılanan Rumlar, birden yabancı bir devletin uzantısıymış gibi değerlendirilmeye başlanmış, iki tarafın arasına mesafe girmiş, karşılıklı kuşku ve güvensizlik doğmuştur.

Öte yandan İstanbul'daki muhafazakar Rumlarla yeni kurulan ulusçu Yunan devleti arasında da kaynaşma olmamış, Yunan Devleti İstanbul'daki Patrikhane'den bağımsız yeni bir kilise kurmuş, iki kilise arasındaki ilişkiler ancak 1800lerin ortasında normalleşmiştir. Yine de Patrikhane çevresi, Yunanistan'ın tüm Yunanlıları ve yaşadıkları toprakları yeni kurulan devlette katmak olarak özetlenebilecek '*Megali İdea*'sını benimsememiş, Rum cemaat içinde önemli bir kesim Osmanlı çatısı altında 'Helenotomanizm' fikriyle yaşama düşüncesine sıcak bakmıştır. Bu görüşlerin taraftarları 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden güven kazanarak devlet kademelerinde görev almaya başlamışlardır (Millas, 2003).

Buna karşılık dini bir kimliği ifade eden Ortodoks Rumluğun tüm Aydınlanma, Batılılaşma ve uluslaşma hareketleri içinde Bulgarlar tarafından reddedilerek Patrikhane ile Bulgar Eksarhlığı arasında sürtüşme çıkması, büyük çatışmalar ve büyük gayretler ve hatta 1877-78 Rus Harbi ertesinde Bulgar devletinin kurulması Bulgarların Rum Ortodoksluktan bir yerde istifa etmeleri gibi olaylar sebebiyle Patrikhane bir yandan ciddi sarsıntılar geçirirken bir yandan da Rum milletinin uluslaşmaya uygun çerçevesi çizilmekte, cemaat daralmakta, daha sıkı bir bütünleşmeye gidilmektedir (Eksertzoglou, 1996). Dolayısıyla 19 yüzyıl boyunca ve hatta sonrasında da devrim ve dönüşümler yaşanırken fikirlerin berraklaşp kemikleşmesi zorlu süreçlerden geçmiş ve hatta uzun vadeli karmaşa, ça-

tışma ve kaynamalar sonucunda yerleşikleşmiştir.

Tüm bunların ışığında Osmanlı Devleti içindeki Rumlar arasında eğitimin yaygınlaştırılması, artık dini nitelikte olmayan, yani laik, türdeş ve herkesçe ayırt edilebilir bir milli alan yaratarak eğitim vasıtasıyla Rumlara ortak, laik, din dışı bir kimlik kazandırılmak istenmiştir. Rum Silloğu bu anlamda lokomotif işlevi görmüştür. Dini kurumların dışında eğitim mekanizmaları oluşturmaya çalıştığı için, önerdiği eğitimin içeriği ve hedefleriyle Patrikhane'nin anlayışıyla çok uyduğu söylenemezdi (Anagnostopulu, 1999; Eksertzoglou, 1996).

Buna rağmen Sillog, 9 Ocak 1872 tarihinde Patrik VI. Anthimos tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Rumlara kamusal eğitiminin merkezi olarak resmen tanınmıştır ve hatta sonraları ekonomik ve başka türlü sorunlarla karşı karşıya kaldığında Patrikhane'nin koruması altına girmiştir (Eksertzoglou, 1996).

Buna rağmen Sillog sayesinde 1880'lere geldiğinde tamamen dini kurumlar etrafında şekillenmeyen bir eğitim ağı oluşturulabilmiştir (Anagnostopulu, 1999). Genele bakıldığında biri dini kurullarla biçimlenen geleneksel diğeri ise dünyevi anlamda modern yaklaşımların öne çıktığı iki paradigmanın birbiriyle çatıştığı bir toplum düzeni Osmanlı İmparatorluğu ömrünü kesin biçimde tamamlayana kadar devam etmiştir (Ortaylı, 2007). Rum milletinin eğitim alanındaki dönüşümünde Patrikhane ile Rum Silloğu, bu ikiliği temsil etmesi açısından önemlidir.

Öte yandan Helen Filoloji Derneği'nin ulusal yönelimlerine vurgu yapılmakla birlikte bir misyon olarak uluslaşma sürecine hizmet etmesi, 1871 tarihli nizamname değişikliğinde öne çıkmakta ve sonrasında gelişmektedir; derneğin kuruluş aşamasında eğitim ve kültür hakkındaki anlayışı daha az sistematik bir düşüncenin ürünüdür. Başlangıç aşamasında ilk nizamnameye göre derneğin amacı, eğitimi Osmanlı devletinde Ortodoks halkların bütününe ve kadınlara da yaymak, cehalet ile mücadele etmek idi

(Eksertzoglou, 1996). Bu yaklaşımın temel kaynağı derneğin kurulmasını ve sağladığı finansmanla onyıllar boyu devamını mümkün kılan güçlenen tüccar kesim, daha doğru bir terminolojiyle çizgileri belirginleşmeye başlayan orta sınıf olarak burjuvazidir.

19. yüzyılda yükselen Rum burjuvazisi açtığı okullar, okulları ve eğitim faaliyetlerini destekleyici ciddi unsurlar olarak çeşitli kültür ve yardım dernekleri ile kendi kurumlarını yaratmayı başarmıştır. Üstelik bunu dini otoriteden olabildiğince bağımsız biçimde gerçekleştirmeye çalışmıştır.

19. yüzyılın Rum burjuvazisi Tanzimat sonrası yeni dünya görüşlerinin yeşerdiği bir ortamda Patrikhane'nin karşısına aynı cemaati ilgilendiren farklı bir güç odağı olarak çıkmaktadır. Eğitim kurumları, sözü edilen toplumsal arka planın yansımaları bulduğu en iyi örneklerden olmuştur. Batılı yaşam pratiğini ortaya koymak için her bakımdan yeni alanlara yönelmekte, mekansal olarak da kaçınılmaz biçimde gelenekselin dışına çıkıp bir anlamda meşruiyetlerini buldukları Avrupai sistemin filizlendiği Galata-Pera çevresinde Batılı yaşam biçimini yansıtabilecekleri yeni kentsel çevreler yaratmaktadır.

Yeni kentsel çevrede yeni yaşam biçimlerini sürdüreceği olan insanlar açılan eğitim kurumlarında biçimleneceklerdir. Tarihinde Patrikhane'nin tasarrufuna bırakılmış eğitim-öğretim faaliyetleri, basit yaklaşımlarla kiliselerin bir odasında, avluların bir köşesinde yürütülmekteydi. 1839 Tanzimat Fermanı'nın sınırları işaret etmesinin ardından 1856 Islahat Fermanı ve 1860'larda biçimlenen milletlere özgü milli nizamnamelerin içinde 1862 yılına denk düşen Rum Ortodoks milletine ait nizamnameyle (Davison, 1963) birlikte modernleşmenin gereği eğitim kitleleşmiştir. Bu çerçevede yüksek eğitime yönelik temel eğitimi verecek okulların, cemaatlerin ve Rum cemaatinin de giderek daha çok yerleştiği Galata-Pera çevresinde kayda değer hale gelmesi ve Galata-Şişli istikame-tinde yayılması elbette rastlantı değildir.

19. yüzyılda İstanbul'un nüfusunda sayı, etnik, sosyal ve dini yapılanma bakımından değişiklikler olmuştur. Yangın, salgın hastalıklar gibi doğal felaketlerin yanı sıra yeni doğan ekonomik fırsatlar, gelişen ulaşım imkanları ile şehir içi dolaşım, yaşama ve yerleşim koşullarında kanunlarla yapılan değişiklikler sonucu, şehir içi göçle birlikte Tarihi Yarımada dışındaki mahallelerin de gelişmesi hızlanmıştır.

Pera bölgesi ise öncelikle Galata'nın bir uzantısı iken 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Levantenlerle birlikte bir çok farklı cemaat içinde özellikle Rum, Ermeni ve Yahudilerin tercih ettiği, şehirde Batılı anlamda bir çok kentsel örneğin ilk defa ortaya çıktığı bir merkeze dönüşmüştür (Akın, 1994). 1865 Hocaapaşa ve çeşitli tarihlerde Tarihi Yarımada'da çıkan yangınlar başta olmak üzere

1831 ve 1871 Pera yangınları gibi büyük felaketlerin arkasından bölgede günümüze ulaşan kentsel biçimlenme, ızgara yol sistemi etrafında kurgulanmış çok katlı, sıkışık/bitişik nizam kagir binalardan meydana gelen Batılı normlara uygun yapılaşma gelişmiştir. Büyük kayıpların ardından mahallesini terk eden ailelerin Feriköy, Şişli, Maçka, Teşvikiye, Nişantaşı gibi yeni semtlere taşınmasıyla kent kuzey yönünde ilerleme göstermiştir. Ticari merkezin Galata'da iyice oligunlaşmasıyla özellikle zenginleşen gayrimüslim kesim Galata-Şişli hattı ve çeresindeki semtlere rağbet ediyordu (Tekeli, 2006). 1858 Nisan'ında başlayıp 1860'da tamamlanan Galata, Pera ve Pangaltı arasındaki parselasyon planına göre elçilikler, konutlar, önemli okullar, eğlence ve dinlenme mekanları, oteller Pera-Taksim istikametinde, ticaret ve işyerleri ise Galata'da yoğunlaşmaktaydı (Akın, 2002).

Bunları söylerken, Tanzimat sonrası kentsel gelişmenin sadece Galata-Şişli güzergahında olduğu anlaşılmamalıdır. Değişim ve gelişme, örneğin Rumlar açısından son derece önemli bir semt olan Fener'de de meydana gelmektedir. Ancak iki bölgede değişim ve gelişme farklı seyretmektedir çünkü geçmişleri farklıdır. Tarihi Yarımada'da meydana gelen değişimler, yüzlerce yıldır var olan bir yapı ve kültür birikimi-

nin değişen paradigmaya adaptasyonu ise, Galata ve Pera'da kuzeye doğru gelişen kentsel biçimlenme, konjonktürün yarattığı, yepyeni, öncesi olmayan bir biçimlenme olarak değerlendirilebilir.

Klasik dönemde Osmanlı topraklarında, özellikle başşehirde anıtsal binalar sınırlı işlevde olup ancak padişah ve/veya yüksek idari mevkilerde bulunan devlet adamları tarafından yaptırılırdı. Şehrin imgesi bağlamında sultanın göstergesi camiler ve Topkapı Sarayı ile özdeşleştirilen şehir görkemi, silueti etkileyen kışlalar, Boğaz sarayları, Tarihi Yarımada'da Batılı bir anıtsal yapı olması bakımından Darulfünun gibi yapılarla kaymış, ardından okullar, fabrikalar, hastaneler, karakollar, iskeleler ve saat kuleleri gibi yeni işlevli yapı birimleri kente modern biçimini kazandıran Batıdan etkilenmiş bir kısmı anıtsal ölçekli yapılar olarak gelişmiştir (Akın, 2002).

Yeni çağın yeni işlevleriyle birlikte kentsel simgeler de farklılaşmış, özellikle sermayenin el değiştirmesiyle yapı ölçekleri değişmiştir. Yangın bölgelerinde, özellikle Beyoğlu'nda yer darlığı ve rant artışından dolayı parseller küçülüp sıkışırken kat sayısı artmakta, taş, tuğla ve beton gibi daha sağlam ve oyuncaklı malzemenin kullanıma girmesiyle zenginleşen orta sınıf tasarrufunda yapılan apartman, han gibi yapılar gösterişli birer anıtsal yarışa dönüşmektedir (Akın, 2002).

Bölgede biriken yeni üretim yapı stoku içinde yeni bir kamusal işlev olarak okul binaları dikkat çekmeye başlar. Geçmişte anıtsal simge özelliğini geleneksel biçimde taşıyan dini yapıların bir parçası konumundaki okullar, devrin dönüştürmesi ve kitlesel eğitimin önem kazanmasıyla ölçek olarak da büyümüştür.

Artık okullar, kendi başlarına birer kurumsal yapı olarak, hatta tüm cemaatin gelişen, belirlenmiş ve oligunlaşan milli ideolojisini, kimliğini, varlığını, çağdaş fikirlerini simgeleyen anıtsal sözcüler olarak ortaya konmaktadır. Bunun en temel örneklerinden biri Pera bölgesinde Rumlar için başta gelen eğitim kurumu olan Zoğrafyon Erkek Lisesi'dir. Açılan proje yarış-

ması için Atina Teknik Üniversitesi profesörlerinden seçici bir kurul oluşturulmuş, kurul Perikles Fotiadis'in kazanan proje önerisini "bilimde uzman bir adamın yarattığı" ve "okul binasına uygun gerçek bir Yunan stili" olarak nitelmiştir. Dönemin Pera'sında bir dergide çıkan şu sözler, yavaş yavaş birikmeye başlayan cemaatlere özgü yapı stoku içinde bu tip kamu hizmeti veren yeni binaların cemaat tarafından nasıl görüldüğünü örnekler (Tsilenis, 1999):

"... bu harikulade binanın inşasını sağlayan bağışçılara cemaatimizin derin ve samimi minnettarlığının yanı sıra, okulun genç mimarı Bay Fotiadis'in bilimsel ve metodik zekasına duyduğumuz hayranlık haklı çıkmıştır. Nispeten dar ölçülerde bir arsa üzerine tasarım yaparken mekanı son derece ekonomik kullanmayı hedeflemiş, başşehirimizde binlercesi içinde bir eşi daha bulunamayacak kadar harikulade ve ferah bir yapı ortaya çıkarmıştır..."

Özellikle Galata-Pera bölgesinde gelişen gayrimüslim burjuvazi, elde ettiği büyük sermaye ve bankerlik mesleğiyle hükümet ve devlet ricali üzerinde kazandığı gücü de değerlendirerek devrin fikirlerine uygun "milli" ve hatta kişisel varlığını, içinde yaşadığı bölgenin yapı faaliyetlerinde etkili biçimde ifade edebilme gayretindedir. Rum, Ermeni ve Yahudi burjuvazisi bir yüzyıl boyunca edindiği Batılı eğitim ve kültür sonucu babadan oğula aktarılan, ait olduğu milletin toplumsal, politik ve ekonomik çağdaşlaşmasına liderlik etmek bilinciyle kolektif kalkınmayı ve yükselmeyi sağlamak üzere eğitim kurumlarına maddi ve manevi büyük yatırımlar yapmıştır (Eksertzoğlu, 1999). Bu yatırımlarla uluslaşma yoluna girmiş milletlerin ekonomik ve ideolojik gücü görece görkemli kurum binaları ile yaşadıkları kentsel çevrede bir simge oluşturmuştur. Her bir yerli gayrimüslim millet, üzerlerine kanat germiş bankerlerin liderliği altında gelişirken, örneğin imparatorluğa hakim olan kapitalizm karşısında gücünü kaybederek kapanan Rum loncalarının mal varlığını İstanbul içindeki ve çevresindeki okullara devretmeleri rastgele yapılmış bir seçim değildir (Mansel, 1995). Ayrıca zamanın gözde mimarlarına inşa ettirdikleri Barok'tan Art Nouveau'ya dönemin

eğilimlerini yansıtan, eklektisizmin tüm çeşitlenmelerini sergileyen zengin bezemeli han, apartman, konak, köşk gibi yapılarla da ağır bir bireysel prestij sağlarken aynı zamanda ait oldukları cemaatin bir üyesi olarak dolaylı yoldan cemaati temsil etmişler, varlıklarını ortaya koymuşlardır.

Okulların açılmasını, yapısal inşasını ve devamlılığını sağlayan, hem mütevellî heyetlerinde aktif görev alarak hem de Helen Filoloji Derneği örneğinde olduğu gibi çeşitli kültür kuruluşlarına yaptıkları büyük ölçekli bağışlarla dönemin önde gelen tüccar ve bankerlerinin yanı sıra çeşitli devlet kademelerinde görev yapmış kişiler olmuştur.

Bunlardan Tıbbiye'de görev alan, hocalık yapan saray doktoru Stefanos Karatheodoris'in oğlu Aleksandros Karatheodoris 1876 Kanuni Esası'nın hazırlanmasına katkıda bulunmuş, 1878 Berlin Konferansı'nda devleti temsilen delege-lik yapmıştır.

Hristakis Zografos, Yeorgeos Zarifis, Stefanovik Skilitsis, Andreas Vallianos, Menelaos Negropontes, Konstantinos Karaponos, Stefanos Zafiropulos gibi isimler devrin önde gelen ve hükümete borç veren bankerleri olmakla kalmayıp devlet yönetimiyle iyi ilişkileri olan, kimisi bütçe komisyonlarında yer almış, cemaat içinde öne çıkan isimlerdir (Yıldırım, 1994; Eksertzoğlu, 1999).

Rumlar, 19. Yüzyılın ilk yarısında da okul, hayır kurumları, kültür ve spor merkezleri gibi Avrupa esintili kamusal ve yarı kamusal binalar inşa etmekteydiler. Ancak bunlar hem sayıca azdı, hem de sıkı kısıtlamaların el verdiği ölçüde yapılabilmekteydi. 1856 Islahat Fermanı'nın ardından 1869 tarihli yabancılara mülkiyet hakkını tanıyan kanun gibi netleşen düzenlemeler ve verilen bazı haklarla, örneğin, Ortodoks kiliselerin bile geleneksel biçimi değişmiştir. Taksim'deki Agia Triada Kilisesi gibi dini yapıların daha yüksek yapılabilmesi, kubbeli olması, çan takılması, yüksek duvarlar arkasından çıkıp çevredeki yapı dokusuna dahil edilmesi mümkün

olmuştur (Tsilenis, 2006; Pamukçıyan, 1994; Barkan, 1980).

Bu dönemde yapılan okullarda da neoklasik üslup egemendir. Aynı zaman diliminde İstanbul'da yapılan birçok Batılı yapı örneğinde yaygın biçimde neoklasik üslup kullanılmakla birlikte, Rum cemaatinin üslup tercihine daha keskin ve bilinçli bir anlam yüklediği anlaşılmaktadır. Tercih edilen neoklasik üslup, özellikle Rum okullarında klasik Yunan mimarisi ve sanatına güçlü göndermeler yaparak Rum cemaatinin kimlik oluşumunu destekleme görevi yüklenir¹(Darling, 2004).

Yeni kentsel biçimlenmede özellikle 1850lerden sonar çıkan inşaatla ilgili nizamnamelerin teşvik edici yönünü göz ardı etmemek gerekir. 1882'de çıkan sonuncu Ebniye Nizamnamesi, yerleşim alanlarının yeniden düzenlenmesinde okul binalarıyla ilgili yeni bir bilinci ortaya koyar. Buna göre yeni oluşturulacak mahallelerde parselleme yapılırken karakolhanenin yanısıra bir de okul binası için yer ayırmak zorunludur (Tekeli, 2006). 19. Yüzyılın başından beri açılmakta olan okullar için başlarda imkanların elverdiği ölçüde tadil edilebilecek genellikle konutlar kiralanırken zamanla işlevine uygun ve daha kalıcı okul binaları inşa edilmeye başlanmış, son olarak da yasal olarak kent planlamasında yer edinmiştir.

Yüzyılın sonlarında Zografyon Rum Erkek Lisesi'ne dönüşen meşhur Panayia Okulu (Millas, 1996), Galata Rum Okulu, Zapyon Rum Kız Lisesi ve Merkez Rum Kız Lisesi 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin başkentinde, devrin ideallerine uygun olarak toplumsal ve ekonomik dönüşümleri yansıtan ve elbette eğitim verme işleviyle cemaati dönüştürerek yeniden üreten kurumlardır. Yer aldıkları kentsel doku içerisinde temsilcisi

oldukları yeni dünya görüşünü etkin biçimde yansıtmışlar, Avrupai yaşam biçimini mekansal bağlamda ifade ederken Aydınlanmacı ve hümanizm etkili yeni dünya ideolojisini kendi bakış açıları doğrultusunda mimarlık alanında da üretmişlerdir.

Sonuç

Galata ve Pera'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşturmaya başladığı ve yapı bağlamında büyük oranda değişmeden günümüze ulaşan şehir dokusunda Rum cemaatinin payı, modernleşme idealleriyle özlemi duyulan, uygarlık yolunda kaçınılmaz ve en doğal bulunduğu Batılı yaşamsal çevreyi hem sosyal hem kentsel düzeyde ve en gösterişli, en sesli biçimlerde tüm bileşenleriyle kendi kentsel gelişimine katmak, kendi kentini meydana getirmek için gösterdiği yoğun çabanın ürünüdür. Okullar, cemaatleri temsil edebilen, şehrin modernleşmesi ve yeni oluşan kentsel biçimlenmesi bağlamında dönemin referanslarına temel katkıda bulunan yenilikçi kamusal yapılar olarak, bu gelişmenin içinde yerlerini almışlardır.

Kaynaklar

- Akın, N., (1994). *Beyoğlu, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımı, İstanbul, 315-316.
- Akın, N., (2002). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- Anagnostopulu, (1999). Tanzimat ve Rum milletinin kurumsal çerçevesi, Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim, der. Stathis, P., *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, İstanbul, 1-35..
- Barkan, Ö.L., (1980). Türkiye'de toprak meselesi, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Berkes, (1970). *Türkiye iktisat tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Colonas, S.V., (1999). 19. Yüzyıl dönüm noktasında İstanbul'daki Rum mimarlar ve yönlendirici öğeler, *Yapı Dergisi*, 217, YEM Yayınları, İstanbul, 84-88.
- Darling, J.K., (2004). *Architecture of Greece*, Greenwood Press.
- Davison, R., (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press.

¹ Colonas bir makalesinde İstanbul'daki okul binaları için, "... mimarilerinde yaygın olarak kullanılan neoklasizm, çağdaş Helenistik devlet mimarlığının etkilerinin yanı sıra, Rum toplumunun metropolisle olan ideolojik bağını da yansıtmaktadır..." der. Bkz. (Colonas, 1999).

- Ergin ,O.N., (1940). Türk maarif tarihi, **1-2-3-4**, İstanbul.
- Eksertzoglou, H., (1996). *Osmanlı'da cemiyetler ve Rum cemaati*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Jusdanis, G., (1998). *Gecikmiş modernlik ve estetik kültür*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Karpat, K.H., (1973). An inquiry into the social foundation of nationalism in the ottoman state: from social estates to classes, from Millets to Nations, Princeton, Center of International Studies, Princeton University.
- Karpat, K.H., (1983). *Millets and Nationality, Christians and Jews in the Ottoman Empire*, B. Braude ve B. Lewis, New York, Holmes and Meier.
- Macar, E., (2002). *İstanbul'un yok olmuş iki cemaati doğu ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mansel, P., (1995). *Constantinople: City of the World's Desire 1453-1924*, John Murray Publishers, London.
- Millas, A., (1996). Sfragides Konstantinoupoleos, Ekdoseis Sillogou İstorikis kai Laografikis Erevnas "İ Mnimosins", Agra, Athena.
- Millas, H., (2003). *Geçmişten bugüne yunanlılar dil, din ve kimlikleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ., (2007). *Batılılaşma yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul.
- Pamukçayan, K., (1994). *Ermeniler, dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, **3**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 190-194.
- Soldatos, H.A., (1989). İ Ekpedeftiki ke Pnevmatiki Kinisi tu Ellinismu tis Mikras Asias, 1800-1922, Atina.
- Tekeli, İ., (2006). 19. Yüzyılda İstanbul metropol alanının dönüşümü, İncalcık ve Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat*, Phoenix Yayınevi, İstanbul, 381-392.
- Tsilenis, S., (1999). The Architecture of the Constantinople at the End of the 19th Century, on the Occasion of the Work of Periclis Fotiadis, *İ kathimerini zoü stin Konstantinupoli sto telos tu 19u ke stis arches tu 20u eona*, Sindesmos ton en Athines Megalosholiton, Atina, 189-244.
- Tsilenis, S., (2006). Rum cemaatinin İstanbul'un biçimlenişine katkısı, Perikled D. Fotiadis Kalfa Örneği, *Arredamento Mimarlık*, **188**, İstanbul, 114-119.
- Tsoucalas, K., (1977). Eksartisi ke Anaparagoyi: O Kinonikos Rolos ton Ekpedeftikon Mihanismon stin Elada, Atina, Themelio.
- Yıldırım, N., (1994). Konstantin Karateodori, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, **4**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 462.